

Лекція VIII. МЕНТАЛІТЕТ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Менталітет – це внутрішній, підсвідомий світ людини, до якого входять специфічний світогляд, система ціннісних орієнтацій, сукупність понять, образів, ідей, норми поведінки та оригінальність способу мислення. Менталітет притаманний як індивіду, так і колективу індивідів в конкретний історичний період. Менталітет діє на рівні людської підсвідомості, впливає на діяльність та вчинки людей, а людина цього може і не помічати. Найяскравіше менталітет проявляється під час кризових ситуацій. Менталітет є досить сталим і постійним, але й він змінюється та трансформується, хоча для цього потрібно досить багато часу. На формування менталітету впливають: культура, традиції, особливості виховання, мова, образ та умови життя, та релігійність. В кожному суспільстві на даній стадії розвитку існують свої специфічні умови для структурування індивідуальної свідомості: культура, традиція, мова, образ життя й релігійність – створюють свого роду матрицю, в рамках якої формується ментальність, і саме ці фактори впливають на її формування і розвиток.

Ментальність як спосіб бачення світу не тотожна з ідеологією, яка має справу з продуманими системами думок, менталітет в головному залишається логічно не виявленим. Ментальність – це рівень суспільної свідомості, на якому думки не відрізняються від емоцій, від латентних звичок, чи прийомів.

1. Прояви козацького менталітету в сфері побуту

В своєму Літописі Величко згадує деякі прояви рис козацького менталітету в сфері побуту. Це гостинність, терпимість козацтва до образ та знущань, довірливість, простодушність.

Гостинність – одна з рис козацького менталітету, але можна сказати, що це риса загальноукраїнського менталітету. Зустрічати гостей з хлібом та сіллю заведено в українців з покон віків. Літописець розповідає нам як Хмельницький зустрів послів польський короля. Гетьман вирядив свого сина Тимоша, який “зустрів їх і ласкаво привітавши, припроводив у дім свого батька, який вийшов до них на ганок і з прихильним та веселим видом привітав їх.” Далі гостей посадили за стіл, напоїли й накормили.¹

Коли до І.Мазепи прибули запорозькі послы, гетьман зустрів їх гостинно, гуляв і бенкетував з ними кілька днів.²

Терпимість козацтва до образ і знущань.

Козаки намагалися вирішити справи миром, не вдаючись до застосування зброї. Але якщо це їм не вдавалося і вони бралися за зброю, то вже ніщо не могло їх зупинити.

Довірливість, простодушність козаків.

Відомо безліч прикладів, коли козаків неодноразово обманювали, порушували постановлені з ним угоди, а вони все одно продовжували вірити тим, хто неодноразово їх обманював.

Сам Величко пише, що “наш козако-руський народ, справжній, простодушний і добросердний...”³ Його Літопис також подає нам докази простодушності і довірливості козацтва. Зокрема, автор розповідає, як під час Острянинової війни, козацькі послы їздили до польського короля на переговори про мир. Але привезли лише таку угоду, яка була

¹ Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т.І. – С.107.

² Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т.ІІ. – С.364.

³ Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т.ІІ. – С.7.

вигідна полякам і “була підтверджена та закріплена з крайньою нуждою та бідною Запорозькому війську і всьому малоросійському народові.”⁴

С.М.Соловійов відмічав, що природа козацька була в чомусь дитячою, недозрілою. Напевно, цим можна пояснити козацьку довірливість та простодушність.

2. Індивідуально-психологічний зріз козацької свідомості

Хитрість

Благородство

Відчайдушність та войовничість

Схильність до гніву й озлоблення

3. Суспільно-політичний пласт козацької свідомості

Віроломство

Вірність

Бунтівливість, непокірність, сваволя

4. Релігійність козацтва

Християнська добродійність

Набожність

Забобонність

Таку суперечливість в рисах менталітету козацтва ми можемо пояснити тим, що козацький стан був досить неоднорідним, його формували вихідці з різних станів та соціальних прошарків – шляхетського, селянського, міщанського і інших. Новоприбулі приносили свої принципи бачення світу, свою ментальність, і в свою чергу впливали на козацьке середовище.

Реєстрове козацтво, козацька старшина – більш заможна частина козацтва, мала досить близькі контакти з шляхетським станом, мала свій, так би мовити, реєстрово-старшинський менталітет і своє бачення світу.

Менш заможна частина козацтва, нереєстровці, особливо сірома та чернь на Запоріжжі, мала тісні контакти з широкими колами народних мас, з селянським та міщанським станом, і під його впливом сформувався менталітет козацької сіроми та черні, зі своїм світосприйняттям.

Козацтво саме навіть поділяло себе на реєстрове – заможне, і нереєстрове – менш заможне і бідне козацтво.

Читаючи літопис, іноді складалося враження, що реєстровці і нереєстровці недолюбували, а іноді навіть ненавиділи один одного. Величко подає універсал Острянина, в якому є такі слова: “А козаків реєстрових, виродків і відщепенців наших, що задля власних користей і приватів не дбають про занепад вітчизни...” Острянин називає їх своїми недругами і навіть згубцями вітчизни.⁵ В історії нам відомо чимало фактів, коли поляки грали на протиріччях реєстрового і нереєстрового козацтва, і так перемагали їх.

5. Козацький лицарський кодекс

⁴ Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т.І. – С.299.

⁵ Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т.І. – С.296.

Лицарство було військово-аристократичним станом, зародилося ще в ранньому середньовіччі, сформувалося як клас в X – на початку XI століття, а найбільшого розквіту набуло в XI–XIV столітті.

В епоху безперервних війн професія воїна стала цінуватися вище усіх інших занять. Лицарство захищало цивільне населення, зупинило мусульманську агресію у Західній Європі, і таким чином заслужило певні привілеї.

Не можна ототожнювати кожну озброєну людину в середньовічному суспільстві з лицарством. Обряд посвячення в лицарі був християнізований церквою, і фігура лицаря стала користуватися особливим престижем, виділявши його посеред інших озброєних людей. Лицар – це надзвичайно високий та престижний титул, який треба заробити дорогою ціною. Дехто навіть намагався незаконно присвоїти собі цей титул.

Лицарська ідеологія в XII–XIII століття трансформувалася в ідеалізований кодекс “лицарської поведінки”, який вимагав від того, хто слідував йому, великої кількості достоїнств, і малював лицаря як благородного захисника слабких і скривджених, бо лицар – це той, хто “благородно чинить і веде благородний спосіб життя.” Але й тоді лицарський кодекс мало відповідав дійсному обличчю феодала-лицаря, залишаючись для багатьох недосяжним ідеалом.

В житті лицаря багато чого було свідомо виставлено на показ. Хоробрість, щедрість, благородство, про котрі мало хто що знав, не мали ціни. Лицар постійно і всюди намагався бути першим, шукав собі слави і пригод. Про його подвиги і любов мав узнати весь християнський світ.

Основними пунктами лицарського кодексу західноєвропейських лицарів були:

1. Вірна служба своєму сеньйору.
2. Захист християнської церкви та її служителів.
3. Шукання військової слави.
4. Відвага і хоробрість під час боїв.
5. Служіння дамі серця.
6. Захист усіх скривджених і пригноблених.
7. Щедрість по відношенню до своїх слуг і васалів.

На українських територіях також існувало лицарство. Лицарями можна вважати князівських дружинників періоду Київської Русі. У дружинників існували свої лицарські традиції та звичаї. Згодом ці традиції та звичаї перебрала на себе українське боярство та шляхта. А пізніше українське боярство та шляхта виховали і привили ці давні військові традиції новому українському лицарству – козацтву. Дослідник Фігурний вважає, що саме українська шляхта XIV–XVI століття стала зв’язуючою ланкою між Київською Руссю та козаччиною. Саме волинські князі та бояри зберегли військові та державницькі традиції України-Русі і передали їх українському козацтву, яке стало гідним продовжувачем лицарських традицій Київської Русі.⁶ С.Леп’явко теж вважає, що українська шляхта-боярство стала ядром козацтва, і що завдяки боярству та його привілеям козацтво сформувалося як привілейований стан, тобто мало не тільки обов’язки, а й права, наприклад право на особисту свободу, на землю, на зброю.

С.Леп’явко також вважає, що до другої половини XVI століття Козацький Низ вважався школою лицарства для шляхетської молоді.

Лицарський кодекс для багатьох лицарів, і українське козацтво не стало виключенням, залишився недосяжним ідеалом і мало відповідав реальному стану речей. До того ж, кодекс поширювався на людей “благородних” – на самих лицарів та знатних феодалів. Але все ж таки він мав велике значення для виховання підростаючих молодих воїнів.

⁶ Фігурний Ю.С. Історичні витоки українського лицарства. – К., 2004. – С.207.

Захист православної церкви та братів-християн
Вірна служба монарху
Захист Батьківщини та українського народу від іноземних загарбників
Прагнення до особистої свободи, захист козацького стану та його привілеїв
Війна та військова справа як покликання
Шукання військової слави та зневаження смерті
Козацький етикет
Захист скривджених і знедолених
Шляхетність у міжособових відносинах

Рекомендована література:

- Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів: Світ, 1990. – Т.1.
Апанович О. Козацтво – ментальність українського народу // Сучасність. – 1995. – № 9. – С.104-108.
Фігурний Ю.С. Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військово мистецтво в українознавчому вимірі. – К.: Видавничий дім “Стилос”, – 2004. – 308 с.
Матях В. Аксіологічний аспект в дослідженні ментально-психологічного зрізу соціальної історії доби XVII-XVIII століття // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2000. – Вип.1. – С.233–241.